

УДК 338.48-53:331.101.262

Ігор Васильович ЛЕБЕДЄВ

доктор економічних наук, доцент кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу, Одеський національний економічний університет, Україна, e-mail: lebedyev.ihor@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0405-639X>

РЕКРЕАЦІЯ І ТУРИЗМ ЯК ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Лебедев, І. В. Рекреация і туризм як фактори розвитку людського потенціалу. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 143–158.

Анотація. У статті розглянуто роль рекреації та туризму у збільшенні людського потенціалу в контексті реалізації Програми Цілей сталого розвитку, яка передбачає досягнення балансу між економічним, соціальним і природним середовищем на принципах доступності, рівноправ'я, справедливості та розширення можливостей вибору. Метою статті є дослідження стану рекреаційно-туристичної сфери України, розкриття її ролі у забезпеченні людського розвитку та надання практичних рекомендацій щодо підвищення людського потенціалу шляхом впровадження сталого соціально-орієнтованого доступного туризму та рекреації. Дослідження проведено з використанням комплексного методологічного підходу на засадах людино-центричної парадигми, яка передбачає пізнання економічних явищ і процесів з урахуванням впливу соціальних відносин та інших позаекономічних факторів. Висвітлено сутність концепцій людського потенціалу, сталого розвитку туризму і рекреації, запропоновано уточнені визначення ключових понять. Визначено соціально-економічні фактори формування та ефективного використання людського потенціалу і роль у цьому рекреаційно-туристичної сфери. На основі аналізу статистичних даних показано, що Україна має достатній потенціал для розвитку рекреаційно-туристичної сфери, але вона розвивається повільно через політичну та соціально-економічну нестабільність, низьку інвестиційну привабливість країни та низькі доходи населення і здійснює недостатній зворотний вплив на економіку і соціальну сферу. Це стало, на нашу думку, однією з причин зниження позиції України у світовому рейтингу країн щодо індексу людського розвитку з 45 у 1990 р. до 88 у 2019 р. Обґрунтовано концептуальне положення щодо необхідності розширення соціальної бази прогресивних перетворень шляхом переходу від соціального діалогу до дієвого тристороннього соціального партнерства і відновлення розпущеної раніше Національної ради соціального партнерства (НРСП) як постійно діючого органу на державному рівні та аналогічних органів на галузевому, регіональному і місцевому рівнях. Запропоновано рекомендації, які сприятимуть прискоренню сталого розвитку рекреаційно-туристичної сфери і підвищенню її соціальної результативності.

Ключові слова: рекреація; туризм; розвиток людини; людський потенціал; сталий розвиток; соціально-орієнтований туризм; соціальне партнерство; соціальний діалог.

Игорь Васильевич ЛЕБЕДЕВ

доктор экономических наук, доцент кафедры туристического и гостинично-ресторанного бизнеса, Одесский национальный экономический университет, Украина, e-mail: lebedyev.ihor@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0405-639X>

РЕКРЕАЦИЯ И ТУРИЗМ КАК ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА

Лебедев, И. В. Рекреация и туризм как факторы развития человеческого потенциала. *Вестник социально-экономических исследований* : сб. науч. трудов. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2021. № 3-4 (78-79). С. 143–158.

Аннотация. В статье рассмотрена роль рекреации и туризма в увеличении человеческого потенциала в контексте реализации Программы Целей устойчивого развития, которая предполагает достижение баланса между экономической, социальной и природной средой на принципах доступности, равноправия, справедливости и расширения возможностей выбора. Целью статьи является исследование состояния рекреационно-туристической сферы Украины, раскрытие ее роли в обеспечении человеческого развития и разработка практических рекомендаций относительно мер по внедрению устойчивого, социально-направленного, доступного туризма и рекреации. Исследование проведено с использованием комплексного методологического подхода на основе человеко-центрической парадигмы, которая предполагает познание экономических явлений и процессов с учетом влияния социальных отношений и других внеэкономических факторов. Освещена сущность концепций человеческого потенциала, устойчивого развития туризма и рекреации, предложены уточненные определения ключевых понятий. Определены социально-экономические факторы формирования и эффективного использования человеческого потенциала, роль в этом рекреационно-туристической сферы. На основе анализа статистических данных показано, что Украина имеет достаточный потенциал для развития рекреационно-туристической сферы, но она развивается медленно из-за политической и социально-экономической нестабильности, низкой инвестиционной привлекательности страны, низких доходов населения и оказывает недостаточное обратное влияние на экономику и социальную сферу. Это стало, по нашему мнению, одной из причин снижения позиции Украины в мировом рейтинге стран по индексу человеческого развития с 45 в 1990 г. до 88 в 2019 г. Обосновано концептуальное положение о необходимости расширения социальной базы прогрессивных преобразований путем перехода от социального диалога к действенному трехстороннему социальному партнерству и восстановлению распущенного ранее Национального совета социального партнерства (НРСП) как постоянно действующего органа на государственном уровне и аналогичных органов на отраслевом, региональном и местном уровнях. Предложены рекомендации, которые будут способствовать ускорению устойчивого развития рекреационно-туристической сферы и повышению ее социальной результативности.

Ключевые слова: рекреация; туризм; человеческий потенциал; устойчивое развитие; социально-ориентированный туризм; социальное партнерство; социальный диалог.

Ihor LEBEDIEV

*Doctor of Economics, Associate professor, Department of Tourism, Hotel and Restaurant Business, Odessa National Economic University, Ukraine,
e-mail: lebedyev.ihor@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0405-639X>*

RECREATION AND TOURISM AS FACTORS OF HUMAN POTENTIAL DEVELOPMENT

Lebediev, I. (2021). Recreation and tourism as factors of human potential development [Rekreatsiia i turizm yak faktory rozvytku liudskoho potentsialu], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 3-4 (78-79), pp. 143–158.

Abstract. The article considers the role of recreation and tourism in human development in the context of the Sustainable Development Goals Program implementation, which includes balancing the economic, social and natural environment based on the principles of accessibility, equality,

justice and choice. The purpose of the article is to study the state of the recreational and tourist sphere of Ukraine, to reveal its role in ensuring human development and to propose practical recommendations for increasing human potential through the introduction of sustainable socially-oriented affordable tourism and recreation. The study was conducted using a comprehensive methodological approach based on the human-centric paradigm, which involves knowledge of economic phenomena and processes, taking into account the impact of social relations and other non-economic factors. The essence of the concepts of human potential, sustainable development of tourism and recreation is highlighted, the refined definitions of key concepts are proposed. The socio-economic factors of creation and effective use of human potential, the role of the recreational and tourist sphere are highlighted. Based on the analysis of statistical data, it is shown that Ukraine has sufficient potential for the development of recreation and tourism, but it is developing slowly due to political and socio-economic instability, low investment attractiveness and low incomes, has an insufficient impact on the economy and social sphere. This was, in our opinion, one of the reasons for the decline of Ukraine's position in the world ranking of countries on the human development index from 45 in 1990 to 88 in 2019. The conceptual position on the need to expand the social base of progressive transformations by moving from social dialogue to effective tripartite social partnership and the restoration of the previously disbanded National Social Partnership Council (NSPC) as a permanent body at the state level and similar bodies at sectorial, regional and local levels is substantiated. Recommendations that will help accelerate the sustainable development of the recreational and tourism sector and increase its social performance are proposed.

Keywords: recreation; tourism; human development; human potential; sustainable development; socially oriented tourism; social partnership; social dialogue.

JEL classification: I150; L830; Z320

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(78-79\).2021.143-158](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(78-79).2021.143-158)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Концепція людського потенціалу з'явилася в науковому обороті разом із прийняттям ПРООН концепції людського розвитку, про що було заявлено у Звіті про людський розвиток за 1990 р., в якому закладено її теоретичні основи. Людський потенціал характеризується якісними та кількісними властивостями і розуміється як сукупність вроджених і набутих здібностей особистості, таких як стан фізичного і духовного здоров'я, світогляд, загальний рівень культури, знання і професійні навички, морально-етичні цінності, мотивація до праці й розвитку, накопичення життєвого досвіду [1, с. 102–103]. Ці властивості людини можуть бути реалізовані повністю і частково, на користь чи на шкоду суспільства і впливати на результати його діяльності.

Людський потенціал перетворюється у людський капітал, якщо використовуються в будь-якій сфері суспільно корисної діяльності для задоволення різноманітних потреб людини, родини, організації, громади, суспільства і завдяки цьому визначає рівень індивідуальної і суспільної конкурентоспроможності і добробуту, стає джерелом зростання національного багатства. Тому формування, розвиток, збільшення і відтворення людського потенціалу є першорядним завданням держави та суспільства і охоплює його різні сфери.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Питання розвитку людського потенціалу і соціальні аспекти рекреаційно-туристичної сфери знаходяться в полі зору зарубіжних і українських вчених. В колективній монографії Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України розглянуто суперечливу єдність економічної ефективності та соціальної

результативності у контексті забезпечення сталого людського розвитку, окреслено соціально-економічні передумови його активізації [2].

У монографії Т. І. Ткаченко «Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу» [3], в якій розкрито стратегічні орієнтири сталого розвитку суб'єктів господарювання у сфері туризму з урахуванням реалій сучасного стану туристичного бізнесу в Україні. Але, оскільки монографія була опублікована за 6 років до ухвалення резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Порядок денний для сталого розвитку на період до 2030 року» та документа UNWTO «Туризм на Порядку денному 2030», вона не відображає новітні події, тому положення і висновки автора потребують подальшого розвитку.

Соціальні аспекти розвитку рекреації та туризму в Україні розглянуто у статті І. С. Каленюк і Т. М. Котенко, в якій на підставі аналізу статистичних даних зроблено висновок, що «на сучасному етапі рекреаційно-туристична сфера України знаходиться під впливом великої кількості негативних чинників» [4, с. 97–99].

С. А. Захарін, розглянувши організаційно-економічні чинники розвитку сфери туризму та курортів в Україні, запропонував для її розвитку, серед іншого, впровадження програм державно-приватного партнерства, залучення міжнародної допомоги, імплементацію нормативів Європейського Союзу [5].

В. П. Антонюк розглядала роль рекреаційно-туристичної сфери у людському розвитку і на основі аналізу статистичних даних дійшла висновку, що «ця сфера знаходиться в занепаді і не сприяє ні людському, ні економічному розвитку». При цьому запропоновано низьку заходів для перетворення сфери рекреації та туризму на дієвий чинник забезпечення людського розвитку [6, с. 150].

Н. М. Влащенко [7], О. В. Мілінчук [8], Н. О. Дугієнко і О. О. Кондрацька [9] досліджували питання впровадження соціального туризму в Україні задля розширення можливостей для подорожей різним прошаркам населення, насамперед, незаможним.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У зазначених та інших наукових публікаціях питання формуванні людського потенціалу не розглядаються, відмічені кризові явища у сферах економіки, рекреації та туризму, але практичні рекомендації для вирішення цих проблем зводяться переважно до вдосконалення системи управління, розробки нових регламентуючих документів і очікування іноземних інвестицій, що в нинішній ситуації малоймовірно через низьку інвестиційну привабливість України.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження стану рекреаційно-туристичної сфери України та розкриття її ролі у забезпеченні розвитку людського потенціалу. Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- дослідити й узагальнити новітні дослідження концепції людського потенціалу, внести пропозиції щодо її подальшого розвитку;
- проаналізувати стан рекреаційно-туристичної сфери в Україні та її роль у збільшенні людського потенціалу;
- запропонувати практичні рекомендації щодо прискорення сталого розвитку рекреаційно-туристичної сфери і підвищення її соціальної результативності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепція людського потенціалу виникла і набула поширення наприкінці ХХ ст. у зв'язку із прийняттям ООН концепції людського розвитку, яка виходить із того, що в сучасних умовах суспільний прогрес можуть забезпечувати лише здорові, працездатні, моральні та

активні люди. Вона наголошує на пріоритетності ролі людини, яка є метою економічного зростання, а не його ресурсом, тому цілями суспільного розвитку є створення сприятливих умов для фізичного, соціального і духовного розвитку людини, що визнано головним критерієм суспільного прогресу. У зв'язку з цим Програма розвитку ООН щороку оприлюднює Індекс людського розвитку і рейтинг 189 країн світу, який є інтегральним узагальненим показником та акумулює три найважливіші складові людського розвитку:

– гідний рівень життя, що забезпечується сталим розвитком економіки і вимірюється показником ВВП на душу населення в доларах США за паритетом купівельної спроможності;

– довголіття, що визначається рівнем очікуваної тривалості життя при народженні та забезпечується розвитком соціальної сфери, насамперед, оздоровленням населення;

– доступність одержання належної освіти і кваліфікації, що вимірюється рівнем письменності дорослого населення і сукупним валовим коефіцієнтом тих, що поступили в початкові, середні й вищі навчальні заклади.

Таким чином, поняття «людський розвиток» є тотожним поняттю «розвиток людського потенціалу». Його найважливішим фактором є задоволення раціональних матеріальних і духовних потреб людини на основі прискорення соціально-економічного прогресу. Задля досягнення цієї мети Україна у 2015 році приєдналася до ініційованого ООН всесвітнього руху за виконання Програми ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» [10]. Для України було встановлено цільові орієнтири на три етапи – 2020, 2025 і 2030 роки, визначено 17 цілей і 86 конкретних завдань, сформовано перелік індикаторів для моніторингу із 183 показників [11], передбачено періодичну звітність про їх виконання.

Серед сімнадцяти Цілей сталого розвитку (ЦСР) сфера рекреації та туризму тісно взаємопов'язані з виконанням одинадцяти: 1. Подолання бідності. 2. Подолання голоду, розвиток сільського господарства. 3. Міцне здоров'я і благополуччя. 6. Чиста вода та належні санітарні умови. 8. Гідна праця і економічне зростання. 9. Промисловість, інновації та інфраструктура. 10. Скорочення нерівності. 11. Сталий розвиток міст і громад. 12. Відповідальне споживання та виробництво. 14 та 15. Збереження екосистем суходолу та моря.

За даними Моніторингового звіту Державної служби статистики України [12] на першому етапі реалізації завдань ЦСР у 2015–2019 рр. був досягнутий деякий прогрес у виконанні 15-ти з 17-ти цілей і країна посіла 41 місце в глобальному рейтингу 2019 року. Статистичні дані щодо результатів реалізації окремих ЦСР у 2015–2019 рр., що мають значення для розвитку рекреаційно-туристичної сфери і підвищення її ролі у забезпеченні збільшення людського потенціалу, наведені в табл. 1.

Розвиток рекреації та туризму тісно пов'язаний з виконанням завдань, що визначені у ЦСР 3 «Міцне здоров'я і благополуччя». Це особливо важливо для України, враховуючи незадовільні показники захворюваності населення, насамперед, за такими соціально-небезпечними захворюваннями, як COVID-19, туберкульоз, ВІЛ, серцево-судинні, психічні, за якими Україна посідає одне з перших місць у Європі. Через недостатнє державне фінансування охорони здоров'я частка витрат домогосподарств у загальних витратах на охорону здоров'я становить близько 50%. Через бідність майже 69% пацієнтів займаються самолікуванням, не звертаючись за медичною допомогою, близько 40% населених

пунктів не мають екстрених медичних послуг. Залишається високою частка сільських домогосподарств (39,2%), які страждають через незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги.

Таблиця 1

Динаміка факторів відтворення людського потенціалу в Україні за період 2015–2019 рр.

Показники	2015	2016	2017	2018	2019
Індекс людського розвитку, місце у світовому рейтингу	80	74	88	88	74
Цілі сталого розвитку, місце у світовому рейтингу	34	46	39	39	41
Індекс фізичного обсягу ВВП, % до попереднього року	90,2	102,4	102,5	103,3	103,2
Рівень безробіття (за методологією МОП), %	9,1	9,3	9,5	8,8	8,2
Частка населення, чії середньодушові еквівалентні сукупні витрати є нижчими за прожитковий мінімум, %	58,3	58,6	47,3	43,2	41,3
Частка осіб, добове споживання яких є нижчим за 5,05 долара США за ПКС, %	2,4	2,0	1,9	1,8	0,3
Частка населення, яка страждає від голоду	2,8	2,5	3,3	3,5	–
Середньомісячний наявний дохід у розрахунку на одну особу, грн.	5627	3090	3939	4870	5627
Частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств, %	54,6	51,4	49,6	49,4	48,5
Індекс споживчих цін на продукти харчування, % до попереднього року	144,4	108,5	113,4	111,5	108,3
Частка витрат населення у загальних видатках на охорону здоров'я, %	48,8	52,3	47,5	48,2	49,2
Частка сільських домогосподарств, які страждали через незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги, %	39,9	–	38,2	–	39,2
Частка проб питної води у централізованому водопостачанні, що не відповідають стандарту за мікробіологічними показниками, %	4,6	6,4	7,9	8,5	8,2
Частка сільського населення, яке має доступ до централізованого водопостачання, %	25,0	29,0	30,0	30,1	–
Частка скидів забруднених (недостатньо очищених) стічних вод у водні об'єкти у загальному обсязі скидів, %	16,4	12,9	21,2	18,3	13,7

Джерело: розроблено автором за даними [12; 13]

Важливим соціальним результатом функціонування національної економіки, охорони здоров'я і людського розвитку є показник середньої тривалості життя при народженні. За цим показником (72,1) Україна посідає у 2019 р. 113 місце у світі. Умовний коефіцієнт депопуляції (відношення кількості померлих до кількості тих, що народилися) складає 1,27 [14, с. 72].

Суттєве значення для сфери рекреації та туризму і життєдіяльності людей загалом має належне функціонування систем водопостачання та водовідведення. У реалізації ЦСР 6 «Чиста вода та належні санітарні умови» був досягнутий прогрес у виконанні 4 завдань з 12. Так, частка сільського населення, яке має доступ до централізованого водопостачання, збільшилася на 5%, а частка скидів недостатньо очищених стічних вод зменшилася на 2,7%. Однак за іншими

показниками поліпшення не спостерігається: якість проб питної води, що не відповідають стандарту за мікробіологічними показниками, збільшилася з 5,4% до 8,6%; а частка сільського населення, яке має доступ до централізованих систем водовідведення, зменшилася.

Вирішальне значення для розвитку людського потенціалу має розвиток економіки. За деякими показниками у досліджуваній період Україна має певні позитивні зрушення: ВВП у фактичних цінах і за ПКС у дол. США збільшився у 2019 р. відносно 2015 р. на 1,4%. Рівень безробіття зменшився на 0,9% з 9,1% до 8,2%; сукупні середньомісячні ресурси домогосподарств зросли у 2,3 рази. Однак ці результати явно недостатні – у 2019 р. за рейтингом ЦСР 8 «Гідна праця та економічне зростання» Україна знаходилася на 111 місці у світі [15]. Будучи однією з рушійних сил економічного зростання, туризм створює 1 із 11 робочих місць у світі та становить 4% загальної зайнятості, але в Україні – лише 1,3% [16].

Просування у виконанні ЦСР 10 «Скорочення нерівності» є своєрідним мірилом успіху у виконанні завдань із боротьби із бідністю, забезпечення гідної праці та економічного зростання. Світовий досвід свідчить, що відсутність справедливості у розподілі результатів економічної діяльності має більш негативні наслідки для сталого розвитку суспільства, ніж економічний спад. Серед завдань, які вимірюють прогрес досягнення ЦСР 10, вдалось досягти незначного прогресу лише у співвідношенні середнього розміру пенсії (3474,16 грн.) та середньої заробітної плати (10503,75 грн.) – з 31,0 % у 2015 році до 33,1% у 2019 році.

Згідно з офіційними даними, у досліджуваній період середньомісячна заробітна плата (доходи) десятої децильної групи працівників перевищувала першу групу (децильний коефіцієнт) у 31,2 рази, частка у сукупному доході 10% найбідніших складала у середньому 4,2%, найбагатших – 21,6% [17]. Індекс Джині за офіційними даними коливався у межах 24–26%, що значно менше, ніж у країнах-членах ЄС, при тому, що середньомісячна заробітна плата в Україні у 4–6 разів нижча ніж у сусідніх країнах-членах ЄС [18; 19]. На думку багатьох експертів, реальний коефіцієнт Джині в Україні значно вищий за офіційний показник внаслідок високого рівня «тінізації» економіки і недосконалості методології досліджень найбагатших верств населення. Про значні тіньові доходи населення свідчить той факт, що витрати домогосподарств перевищували доходи більш ніж на 30%. За твердженням академіка НАН України Е. Лібанової, «є всі підстави вважати, що сучасне українське суспільство є не просто глибоко розшарованим, а навіть поляризованим. На одному кінці шкали сконцентровано відносно нечисленну (не більш як 5–7 %) групу заможного населення, а на другому – щонайменше чверть населення на межі виживання» [2, с. 117]. Саме динаміка соціальних індикаторів відображає характер економічного зростання – досягається воно в інтересах населення, чи ні. Недосконалість соціальної системи не тільки погіршує соціально-психологічний клімат у суспільстві, провокує недовіру до влади і політичних інститутів, а отже, і соціальну апатію, руйнує джерела відновлення економіки, пов'язані з трудовою поведінкою населення.

Важливе значення для нагромадження людського потенціалу і розвитку рекреаційно-туристичної сфери має реалізація ЦСР 11 «Сталий розвиток міст і громад». У період 2015–2019 рр. були отримані деякі успіхи: площа природно-заповідного фонду збільшилася на 0,5%, довжина автомобільних доріг з твердим покриттям зросла на 3%. Це сприяло певному покращенню ситуації у рекреаційно-туристичній сфері: кількість суб'єктів туристичної діяльності збільшилася на 17%,

але кількість працівників у суб'єктах господарювання туристичної діяльності зменшилася на 40% (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка динаміки розвитку рекреаційно-туристичної сфери України за період 2015–2019 рр.

Показники	2015	2016	2017	2018	2019
Кількість суб'єктів туристичної діяльності, од.	3182	3506	3469	4293	3734
Індекс кількості ліжок у санаторіях та будинках відпочинку з лікуванням, % до попереднього року	99	90	101	97	96
Кількість туристів, що обслуговувалися туроператорами та турагентами, тис. осіб	2004	2515	2767	4557	6132
У тому числі:					
за метою поїздки дозвілля, відпочинок, тис. осіб	1490	1899	2215	3671	4964
за метою поїздки лікування, тис. осіб	36,4	95,9	79,3	61,3	55,9
Кількість виїзних туристів, тис. осіб	1647	2061	2290	4025	5525
Індекс кількості виїзних туристів, % до попереднього року	65,4	125,1	111,1	175,8	137,3
Частка виїзних туристів до загальної кількості туристів, %	81,5	80,8	81,6	88,3	90,1
Кількість в'їзних (іноземних) туристів, тис. осіб	15,2	35,1	39,6	75,9	86,8
Індекс кількості в'їзних (іноземних) туристів, тис. осіб, % до попереднього року	65,5	230,9	112,8	191,7	114,4
Частка в'їзних (іноземних) туристів до загальної кількості туристів, %	0,7	1,4	1,4	1,7	1,4
Внутрішні туристи, тис. осіб	357,0	453,6	476,9	456,8	520,4
Індекс кількості внутрішніх туристів, % до попереднього року	50,8	127,1	105,1	95,8	113,9
Частка внутрішніх туристів до загальної кількості туристів, %	17,8	18,0	17,2	11,5	9,8
Індекс кількості туристів, що обслуговувалися туроператорами та турагентами, % до попереднього року	82,7	125,4	110,0	164,7	134,6
Дохід від надання туристичних послуг, млн. грн.	5015	11523	19023	21626	32700
Індекс доходу від надання туристичних послуг, % до попереднього року	90,1	229,7	165,1	113,7	151,2
Частка прямих надходжень від туристичної сфери до ВВП, %	1,7	1,5	1,4	1,4	1,4
Дохід від надання послуг на 1 туриста, грн.	2502	4582	6874	4746	5333
Індекс доходу від надання послуг на 1 туриста, % до попереднього року	109,0	183,1	150,0	69,0	112,4

Продовження табл. 2

Середньооблікова кількість працівників суб'єктів туристичної діяльності, тис. осіб	54421	55413	58588	62585	67358
Частка працівників суб'єктів туристичної діяльності в загальному обсязі зайнятих, %	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3

Джерело: розроблено автором за даними [16; 20]

ЦСР 12 «Відповідальне споживання та виробництво» спрямована на зменшення використання природних ресурсів і відходів виробництва і споживання, зменшення антропогенного навантаження на довкілля. Це сприятиме реалізації найважливішого принципу сталого розвитку – задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. В Україні проводиться робота щодо впровадження відповідального виробництва і споживання, є деякі позитивні зрушення у виконанні ЦСР 12, але залишається чимало невирішених проблем: стан земель невинно погіршується, відбувається виснажливе використання земельних, лісових і водних ресурсів, що спричиняє незворотні втрати природних ресурсів та біологічного різноманіття. Частка природно-заповідних територій, хоча і збільшилася, складає лише 4,2% від загальної площі країни і є недостатньою.

Цього абсолютно недостатньо з огляду на те, що навколишнє середовище – природне й антропогенне – є важливим фактором для виконання рекреаційно-туристичною сферою її головної соціальної функції – оздоровлення і відновлення сил людей. Сучасне життя супроводжується урбанізацією, інформаційними перевантаженнями, стресами, ізоляцією від природи, погіршенням навколишнього середовища. Це призводить до фізичної і психологічної втоми, що, у свою чергу, призводить до збільшення конфліктних ситуацій на виробництві та в побуті, сприяє погіршенню здоров'я, знижує життєву і трудову активність. Рекреація і туризм допомагають подоланню цих негативних факторів, сприяють релаксації, всебічному оновленню організму, так як людині надається можливість змінити повсякденну звичну обстановку, тимчасово покинути місце постійного проживання і трудової діяльності.

Рекреація та туризм є ефективним сектором економіки, а також впливовим чинником соціальної сфери і людського розвитку. Економічна роль рекреації та туризму полягає у вагомому внеску у ВВП, поповненні державного і місцевих бюджетів, стимулюванні інших галузей економіки, створенні робочих місць, виплаті заробітної плати, припливу до країни іноземної валюти тощо. Опосередкований вплив рекреації та туризму знаходить відображення у створенні і розвитку місцевої інфраструктури і служб обслуговування, якими користуються як туристи, так і місцеве населення. Це, у свою чергу, сприяє підвищенню добробуту населення і зростанню платоспроможного попиту на туристичні послуги.

Соціальна роль рекреації та туризму проявляється через виконання низки специфічних функцій: оздоровчої, пізнавальної, виховної, комунікативної, культурно-просвітницької, естетичної, спортивної та інших. Це реалізується шляхом використання сприятливого впливу природних факторів на стан організму, надання оптимального режиму фізичних навантажень, розвитку адаптивних можливостей і підтримці організму на належному рівні фізичної підготовки, що сприятиме зміцненню фізичних та психічних сил працівників, а отже – підвищенню

продуктивності праці. Як свідчать дослідження, оздоровлення дає змогу скоротити у народному господарстві витрати на тимчасову непрацездатність одного зайнятого на 3–4 дні щорічно, знизити втрати робочого часу від скорочення смертності у працездатному віці на 6–7 днів щорічно, зменшити перебування на лікуванні в стаціонарі на 2–3 дні, підвищити продуктивність праці на 3%, скоротити кількість відвідувань поліклінік у 2 рази [21, с. 174].

Туризм допомагає раціонально використовувати вільний час людини, розширяти його кругозір, поєднувати активний відпочинок з пізнанням світу. Він культурно збагачує людину, сприяє розвитку людського потенціалу – індивідуального і суспільного. Туристичні подорожі сприяють задоволенню прагнень людей до розширення їх знань в галузі історії, економіки, природи, культури, науки і техніки, етнографії, фольклору тощо. У туристичних подорожах надається можливість насолоджуватися красою природи, витворами архітекторів, скульпторів, художників, що сприяє естетичному вихованню. Крім того, відбувається подолання дефіциту спілкування людей у неформальній обстановці, без врахування виробничої субординації і соціального статусу. Спортивний туризм розвиває такі людські риси, як колективізм, дисциплінованість, завзятість і наполегливість.

Природознавчий ефект рекреаційно-туристичної сфери полягає в тому, що вона не тільки використовує природні ресурси, але також сприяє їх збереженню і відновленню через організацію різних форм природо-пізнавальної, природо-виховної та природоохоронної діяльності.

Природоохоронна складова сталого розвитку сфери рекреації та туризму полягає в тому, що, використовуючи природні ресурси, вона також може сприяти їх збереженню і відновленню через організацію різних форм природо-пізнавальної, природо-виховної та природоохоронної діяльності. Цей аспект має неминуще значення, оскільки рекреація і туризм поряд з позитивними ефектами мають і негативні наслідки: забруднення навколишнього середовища відходами підприємницької діяльності та життєдіяльності людей, побутовим сміттям, погіршення ландшафтів, шкода історичним і природним пам'яткам тощо. Деякі види відпочинку, такі як риболовля, полювання, збирання рослин, завдають шкоди природі і призводять до зменшення чисельності або навіть до повного зникнення деяких видів флори і фауни. Розширення існуючих і будівництво нових санаторно-курортних і туристичних об'єктів, зростання чисельності відвідувачів і населення в туристичних дестинаціях потребує залучення додаткових природних ресурсів і збільшує навантаження на навколишнє середовище.

Україна належить до групи країн зі складними проблемами довкілля, типовими, з одного боку, для країн, що розвиваються (незбалансоване використання та вихолощення природних ресурсів), а, з іншого, – для індустріально розвинених країн (забруднення довкілля унаслідок промислової діяльності і безвідповідального ставлення населення до природних ресурсів, відходів тощо). Наразі через чинну практику землекористування невпинно погіршується стан земель, а виснажливе використання земельних, лісових і водних ресурсів спричиняє незворотні втрати природного різноманіття. Частка природно-заповідних територій (4,2% від загальної площі країни) є недостатньою для запобігання таким втратам. Суспільство має намагатися зберігати цінні рекреаційні ресурси шляхом прийняття спеціальних законодавчих актів, створення мережі національних парків, природних і культурних заповідників та інших територій і об'єктів.

Україна має потужний рекреаційний потенціал: курортні та рекреаційні зони займають майже 13% її території [6, с. 154]. За даними Українського НДІ медичної реабілітації МОЗ України, 57% природних лікувальних ресурсів Європи знаходиться у нашій країні. Однак цей потенціал використовується не повною мірою: частка прямих надходжень від туризму у ВВП України за даними Всесвітньої Ради з подорожей та туризму (World Travel & Tourism Council – WTTC) у 2000–2015 роках коливалася у межах 1,7–2,5 % [22].

Сфера туризму і курортів включає різні види суб'єктів економічної діяльності і нараховувала у 2019 році майже 3,7 тис. туроператорів і турагентств, 254 санаторно-курортних і оздоровчих закладів, а також значну кількість закладів харчування, транспортних підприємств, розважальних організацій. Однак наявний потенціал для розвитку рекреаційно-туристичної сфери, не використовується ефективно, а туристична галузь розвивається нерівномірно та нестабільно (табл. 2) через політичну та економічну нестабільність. Розвиток рекреаційно-туристичної сфери характеризується різноспрямованими тенденціями: протягом 2015–2019 рр. обсяг рекреаційно-туристичних послуг, реалізованих населенню, зростав, але кількість відповідних об'єктів суттєво скоротилася, особливо санаторіїв та пансіонатів з лікуванням з 309 до 254 (на 18%).

Завдяки певному зростанню добробуту населення відбулося збільшення попиту на рекреаційно-туристичні послуги. Так, у досліджуваній період кількість туристів, обслужених туроператорами та турагентами, зросла у 2,7 рази, дохід від надання туристичних послуг – у 6,5 рази, дохід від надання послуг на 1 туриста – у 2,5 рази. Це відбувалося внаслідок випереджаючого зростання дорогого виїзного туризму порівняно з внутрішнім: у 2019 році, наприклад, кількість виїзних туристів перебільшила кількість внутрішніх у 11 разів і в'їзних у 64 рази (табл. 2). Це суттєво відрізняється від рекомендації Всесвітньої туристичної організації: кількість виїзних туристів має дорівнювати кількості в'їзних і бути у чотири рази менше кількості внутрішніх.

Багаторазове переважання виїзного туризму над внутрішнім відбувається внаслідок суттєвого майнового розшарування громадян, оскільки зарубіжний туризм дорогий та недоступний малозабезпеченим громадянам. Ключем до вирішення цієї проблеми може стати розвиток доступного внутрішнього соціального туризму з метою створення умов для забезпечення доступності послуг оздоровлення та туризму для широких верств населення. Це має включати широкий комплекс заходів, таких як: поширення недорогих видів туризму (пішохідного, велосипедного, автомобільного, човнового), відновлення мережі недорогих закладів лікування та відпочинку (санаторіїв, туристичних баз, дитячих літніх таборів), надання пільг малозабезпеченим і непрацездатним громадянам (дітям, інвалідам і пенсіонерам), що має компенсуватися дотаціями за кошти державного і місцевих бюджетів, підприємств і організацій, пільгами в системі оподаткування тощо [23 с. 20].

Суспільство має забезпечити кожній людині право на рівні шанси свого розвитку. Це стосується рівного доступу для всіх без винятку членів суспільства до суспільних ресурсів – економічних, природних, технічних, культурних, інформаційних тощо. Має бути забезпечена доступність соціально значущих послуг: охорони здоров'я (включаючи не тільки медичні послуги, але й рекреацію і відпочинок, безпечне середовище, чисте повітря і питну воду), отримання освіти і кваліфікації, зайнятості та безпеки (особистості і власності) тощо [2, с. 154].

Механізмом реалізації запропонованих рекомендацій з впровадження соціально орієнтованих рекреації та туризму і підвищення їхньої ролі у збільшенні людського потенціалу має стати система соціального партнерства. Така система була створена у 1993 р. у вигляді Національної ради соціального партнерства (НРСП) як постійно діючого тристороннього органу на державному рівні і аналогічних органів на галузевому, регіональному і місцевому рівнях. Але у 1995 р. НРСП була перетворена у Національну тристоронню соціально-економічну раду (НТСЕР) як орган «соціального діалогу» при Президентові України з консультативно-дорадчими функціями, який не правомочний приймати рішення, обов'язкові до виконання державними органами та роботодавцями [24, с. 15].

Висновки і перспективи подальших розробок. На основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що процес розбудови рекреаційно-туристичної галузі як ефективного сектору економіки, впливового чиннику соціальної сфери і розвитку людського потенціалу відбувається в Україні нерівномірно і суперечливо внаслідок глибокої та довготривалої соціально-економічної і політичної кризи. Найважливішим фактором збільшення людського потенціалу є задоволення раціональних матеріальних і духовних потреб на основі сталого соціально-економічного розвитку. Приєднавшись у 2015 р. до всесвітнього руху за досягнення Цілей Сталого Розвитку, Україна досягла певних позитивних результатів, однак у цілому є загроза, що низка завдань не буде виконана.

Особливе занепокоєння викликають недоліки у наданні так званих «життєво необхідних послуг» з охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, громадського транспорту тощо. Підприємства енергопостачання, водопостачання і каналізації згідно з вимогами Міжнародного валютного фонду були приватизовані, і органи державної влади центрального, регіонального і місцевого рівня не мають можливості впливати належним чином на якість і ціни їхніх послуг, що призвело до систематичного підвищення тарифів за низької якості послуг.

Новітній досвід України демонструє наявність не лише серйозних макроекономічних проблем і диспропорцій, але й відсутність можливостей формування і реалізації людського потенціалу, що гальмує економічний поступ. Недостатність досягнутих економічних результатів посилюється нерівністю та несправедливістю їх розподілу, що призвело до суттєвого майнового розшарування та навіть поляризації українського суспільства

Економічне зростання має віддзеркалюватись у покращанні низки соціальних індикаторів, зокрема, у зниженні захворюваності, смертності і зростанні середньої тривалості життя, у підвищенні рівня освіти і культури населення, у зниженні масштабів бідності, скороченні соціальної нерівності, тобто посилення факторів розвитку людського потенціалу. Дослідивши й узагальнивши сучасне розуміння феномену людський потенціал, пропонуємо його уточнене визначення – як сукупність вроджених і набутих здібностей особистості, таких як стан фізичного і духовного здоров'я, світогляд, загальний рівень культури, знання і професійні навички, морально-етичні цінності, мотивація до праці й розвитку, накопичення життєвого досвіду. Людський потенціал, є, з одного боку, результатом соціально-економічного розвитку суспільства, а, з іншого боку, – його головною метою, основною складовою національного багатства і рушійною силою соціально-економічного і духовного прогресу.

Впливовими чинниками сталого соціально-економічного прогресу і людського розвитку є рекреація та туризм, які виконують багато економічних і

соціальних функцій, сприяють покращенню здоров'я, освіти та культурного рівня населення і тим самим підвищують продуктивність праці, економічний розвиток і добробут населення. На основі аналізу статистичних даних показано, що Україна має достатній потенціал для розвитку туристичної галузі, але вона розвивається повільно через політичну та соціально-економічну нестабільність, низьку інвестиційну привабливість економіки та низькі доходи населення.

Теоретичний результат дослідження полягає у подальшому розвитку концепції підвищення ролі рекреаційно-туристичної сфери у збільшенні людського потенціалу шляхом розширення соціальної бази прогресивних перетворень і переходу від соціального діалогу до дієвого тристороннього соціального партнерства із залученням інститутів громадянського суспільства.

Практичний результат дослідження полягає в тому, що запропоновано рекомендації, які зможуть допомогти досягненню прогресу у вирішенні означених проблем:

- на державному рівні – підвищити темпи економічного розвитку та покращити співвідношення між економічною ефективністю та соціальною результативністю;

- економічне зростання має супроводжуватися справедливим розподілом його результатів та покращенням соціальних показників – підвищенням рівня життя, забезпеченням соціальних гарантій, збільшенням індексу людського потенціалу;

- нарощувати соціальний капітал, який визначає якість зв'язків у суспільстві та є важливим чинником економічного розвитку та привабливості країни. Це вимагає викорінення екстремізму, відновлення громадянського миру та злагоди, зниження злочинності, наркоманії, алкоголізму та інших асоціальних проявів;

- активізувати зусилля із досягнення сталого розвитку рекреаційно-туристичної сфери, посилювати її результативність і доступність для всіх верств населення, підвищувати роль у суспільному житті та збільшенні людського потенціалу;

- відновити систему соціального партнерства, підвищити роль Національної тристоронньої соціально-економічної ради, надати їй статус не дорадчого, а вирішального органу, рішення якого з основних питань економічного та соціального життя мають бути обов'язковими для усіх органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій.

Література

1. Лебедев І. В. Розвиток людського капіталу як стратегічний напрям соціально-орієнтованого менеджменту. *Вісник соціально-економічних досліджень* : зб. наук. праць. 2008. № 34. С. 101–108.
2. *Економічна ефективність vs соціальна справедливість : пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи* : кол. монографія. Київ : НАН України. Секція суспільних і гуманітарних наук, 2019. 350 с.
3. Ткаченко Т. І. *Сталий розвиток туризму : теорія, методологія, реалії бізнесу* : монографія. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2009. 463 с.
4. Каленюк І. С., Котенко Т. М. Соціальні аспекти розвитку рекреації та туризму в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2 (27). С. 89–101.
5. Захарін С. А. Організаційно-економічні чинники розвитку сфери туризму та курортів в Україні. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. Серія : Туризм. 2018. № 2. С. 57–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknut_2018_2_7 (дата звернення: 02.09.2021).

6. Антонюк В. П. Рекреаційно-туристична сфера України як чинник людського розвитку : *Зб. наук. праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2015. № 1. С. 150–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znptdau_2015_1_31 (дата звернення: 03.09.2021).
7. Влащенко Н. М. Забезпечення розвитку соціального туризму в Україні. *Бізнес Інформ*. 2019. № 3. С. 155–161.
8. Мілінчук О. В. Сутнісні характеристики соціального туризму в умовах сталого розвитку. *Чернігівський науковий часопис*. Серія 1 : Економіка і управління. 2018. Вип. 1. С. 26–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chnch_ekon_2018_1_6 (дата звернення: 04.09.2021).
9. Дугієнко Н. О., Кондрацька О. О. Особливості стратегії сталого розвитку туризму в Україні. *Вісник Запорізького національного університету*. Економічні науки. 2019. Вип. 1. С. 84–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_eco_2019_1_15 (дата звернення: 06.09.2021).
10. *Transforming our world : The 2030 agenda for sustainable development* / United Nations Development Programme – Ukraine : website. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html> (access date: 06.09.2021).
11. *Цілі Сталого Розвитку : Україна* : національна доповідь. URL: https://mepr.gov.ua/files/docs/Національна%20доповідь%20ЦР%20України_липень%202017%20ukr.pdf (дата звернення: 04.09.2021).
12. *Цілі сталого розвитку : Україна. 2020* : Моніторинговий звіт / Державна служба статистики України : сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/csr_present/ukr/st_rozv/publ/SDGs%20Ukraine%202020%20Monitoring_12.2020ukr.pdf (дата звернення: 04.09.2021).
13. *Human Development Report, 2020* / United Nations Development Program. URL: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf> (access date: 05.09.2021).
14. Бобух І. М. Формування людського потенціалу в Україні : аналітичні зіставлення й напрями удосконалення. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 2 (20). С. 70–81.
15. *Добровільний національний огляд щодо Цілей сталого розвитку в Україні* / Організація Об'єднаних Націй : Україна : сайт. URL: <https://ukraine.un.org/uk/download/83128/151096> (дата звернення: 04.09.2021).
16. *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019* / World Economic Forum : website. URL: <http://reports.weforum.org/travel-and-tourism-competitiveness-report-2019/country-profiles/#economy=UKR> (access date: 06.09.2021).
17. *Мировой атлас данных : Украина. Бедность* / Кноема : сайт. URL: <https://knoema.ru/atlas/Украина> (дата звернення: 04.08.2021).
18. *Витрати і ресурси домогосподарств України у 2017 році* : стат. зб. Ч. 1 / Відп. за вип. І. І. Осипова. Київ : Державна служба статистики України, 2018. 380 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_vrdu2017_pdf.pdf (дата звернення: 04.09.2021).
19. *European Commission. Eurostat* : website. URL: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (access date: 06.09.2021).
20. *Туристична діяльність в Україні у 2019 році* : стат. інформація / Державна служба статистики України : сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 06.09.2021).
21. Каленюк С. С., Котенко Т. М. Соціальні аспекти розвитку рекреації і туризму як значущого сегменту світового господарства : теоретико-методологічні засади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство». 2015. № 3. С. 172–176.
22. *World Travel & Tourism Council* : website. URL: www.wttc.org (access date: 06.09.2021).
23. Лебедев І. В., Давиденко І. В. Соціальний вектор розвитку туризму в Україні : стан і завдання. *Причорноморські економічні студії*. 2020. № 58-2. С. 18–23. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.58-23>.

24. Лебедев І. В. Соціальне партнерство як засіб подолання економічної кризи. *Економіка & держава*. 2009. № 4 (76). С. 12–15.

References

1. Lebediev, I. V. (2008). Human capital development as a strategic direction of socially-oriented management [Rozvytok liudskoho kapitalu yak stratehichnyi napriam sotsialno-orientovanoho menedzhmentu], *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen*, No. 34, s. 101–108 [in Ukrainian]
2. *Economic efficiency vs social justice: priorities of Ukraine's development at the stage of crisis overcoming* (2019): monograph [Ekonomichna efektyvnist vs sotsialna spravedyvist: priorytety rozvytku Ukrainy na etapi podolannia kryzy: monohrafiia], NAN Ukrainy, Sektsiia suspilnykh i humanitarnykh nauk, Kyiv, 350 s. [in Ukrainian]
3. Tkachenko, T. I. (2009). *Sustainable development of tourism: theory, methodology, business realities*: monograph [Stalyi rozvytok turyzmu: teoria, metodolohia, realii biznesu: monohrafiia], Kyivskiy natsionalnyi torhovelno-ekonomichnyi universitet, Kyiv, 463 s. [in Ukrainian]
4. Kaleniuk, I. S., Kotenko, T. M. (2016). Social aspects of recreation and tourism development in Ukraine [Sotsialni aspekty rozvytku rekreatsii ta turyzmu v Ukraini], *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, No. 2 (27), s. 89–101 [in Ukrainian]
5. Zakharenko, S. A. (2018). Organizational and economic factors of tourism and resorts development in Ukraine [Orhanizatsiino-ekonomichni chynnyky rozvytku sfery turyzmu ta kurortiv v Ukraini], *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv*, Serii: Turyzm, No. 2, s. 57–66. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknut_2018_2_7 [in Ukrainian]
6. Antoniuk, V. P. (2015). Recreational and tourist sphere of Ukraine as a factor of human development [Rekreatsiino-turystychna sfera Ukrainy yak chynnyk liudskoho rozvytku], *Zbirnyk naukovykh prats Tavriiskoho derzhavnoho ahrotekhnolohichnoho universytetu (ekonomichni nauky)*, No. 1, s. 150–156. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpdau_2015_1_31 [in Ukrainian]
7. Vlachchenko, N. M. (2019). Ensuring of social tourism development in Ukraine [Zabezpechennia rozvytku sotsialnoho turyzmu v Ukraini], *Biznes Inform*, No. 3, s. 155–161 [in Ukrainian]
8. Milinchuk, O. V. (2018). Essential characteristics of social tourism in terms of sustainable development [Sutnisni kharakterystyky sotsialnoho turyzmu v umovakh staloho rozvytku], *Chernihivskiy naukovyi chasopys*. Serii 1: Ekonomika i upravlinnia, Vyp. 1, s. 26–32. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chnch_ekon_2018_1_6 [in Ukrainian]
9. Duhiienko, N. O., Kondratska, O. O. (2019). Features of strategy for sustainable tourism development in Ukraine [Osoblyvosti stratehii staloho rozvytku turyzmu v Ukraini], *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Ekonomichni nauky, Vyp. 1, s. 84–89. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_eco_2019_1_15 [in Ukrainian]
10. *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. United Nations Development Programme – Ukraine: website. Retrieved from: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html>.
11. *Sustainable Development Goals: Ukraine: national report* [Tsili Staloho Rozvytku: Ukraina: natsionalna dopovid]. Retrieved from: https://mepr.gov.ua/files/docs/Національна%20дповідь%20ЦСР%20України_липень%202017%20ukr.pdf [in Ukrainian]
12. *Sustainable Development Goals: Ukraine. 2020: Monitoring report* [Tsili Staloho Rozvytku: Ukraina. 2020: monitorynhovyi zvit], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: sait. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/ukr/st_rozv/publ/SDGs%20Ukraine_%202020%20Monitoring_12.2020ukr.pdf [in Ukrainian]
13. *Human Development Report. 2020*. United Nations Development Program. Retrieved from: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf>.

14. Bobukh, I. M. (2013). Formation of human potential in Ukraine: analytical comparisons and directions of improvement [Formuvannia liudskoho potentsialu v Ukraini: analitychni zistavlennia i napriamy udoskonalennia], *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, No. 2 (20), s. 70–81 [in Ukrainian]
15. *Voluntary national review of the Sustainable Development Goals in Ukraine* [Dobrovolnyi natsionalnyi ohliad shchodo Tsilei staloho rozvytku v Ukraini], Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii: Ukraina: sait. Retrieved from: <https://ukraine.un.org/uk/download/83128/151096> [in Ukrainian]
16. *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019*. World Economic Forum: website. Retrieved from: <http://reports.weforum.org/travel-and-tourism-competitiveness-report-2019/country-profiles/#economy=UKR>.
17. *World Data Atlas: Ukraine. Poverty* [Mirovoy atlas dannykh: Ukraina. Bednost], Knoema: sait. Retrieved from: <https://knoema.ru/atlas/Украина> [in Russian]
18. *Expenditures and resources of Ukrainian households in 2017: statistical bulletin* (2018). Ch. 1. Responsible for the release of I. I. Osypova [Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy u 2017 rotsi: statystychnyi zbirnyk, Ch. 1; vidpovidalna za vypusk I. I. Osypova], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, Kyiv, 380 s. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_vrdu2017_pdf.pdf [in Ukrainian]
19. *European Commission. Eurostat*: website. URL: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (access date: 06.09.2021).
20. *Tourism activity in Ukraine in 2019: statistical information* [Turystychna diialnist v Ukraini u 2019 rotsi: statystychna informatsiia], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: sait. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian]
21. Kaleniuk, S. S., Kotenko, T. M. (2015). Social aspects of recreation and tourism development as a significant segment of the world economy: theoretical and methodological principles [Sotsialni aspekty rozvytku rekreatsii i turyzmu yak znachushchoho sehmentu svitovoho hospodarstva: teoretyko-metodolohichni zasady], *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo»*, No. 3, s. 172–176 [in Ukrainian]
22. *World Travel & Tourism Council*: website. Retrieved from: www.wttc.org.
23. Lebediev, I. V., Davydenko, I. V. (2020). Social vector of tourism development in Ukraine: state and tasks [Sotsialnyi vektor rozvytku turyzmu v Ukraini: stan i zavdannia], *Prychornomorski ekonomichni studii*, No. 58-2, s. 18–23. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.58-23> [in Ukrainian]
24. Lebediev, I. V. (2009). *Social partnership as a means of the economic crisis overcoming* [Sotsialne partnerstvo yak zasib podolannia ekonomichnoi kryzy], *Ekonomika & derzhava*, No. 4 (76), s. 12–15 [in Ukrainian]